

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA DISKURS (NUTQ) TUSHUNCHASI

Sayqonova Mavluda Qóziyevna

Qashqadaryo viloyati Muborak tumani maktabgacha va maktab ta'limi bo'limiga qarashli 11-umumiy órta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani óqituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy tilshunoslikda nutq tilning jumla darajasidan tashqari real sharoitlarda qanday ishlatilishini tushunish uchun asosiy tushuncha sifatida paydo bo'ldi. An'anaviy tilshunoslik asosan alohida so'zlar va jumlar darajasida sintaksis va semantikaga e'tibor qaratgan bo'lsa, nutqni o'rganish ishlatilayotgan tilning kengaytirilgan namunalarini tahlil qiladi. Ushbu maqola diskurs tahlilining tilshunoslik sohasi sifatida rivojlanishini va uning ba'zi asosiy tamoyillari o'rganadi.

Kalit so'zlar: zamonaviy tilshunoslik, fan va texnologiya, o'quv darslari, malakali o'qituvchilar, ta'lim jarayoni, nutq jarayoni

Kirish: Hozirgi vaqtda funktsional-kommunikativ yondashuv nutqni insonning kundalik hayotiy amaliyotining eng muhim shakli sifatida ko'rib chiqadi va uni matndan tashqari, matni tushunish uchun zarur bo'lgan ekstralingvistik omillarni (dunyo haqidagi bilimlar, fikrlar, qarashlar, qabul qiluvchining maqsadlari) o'z ichiga olgan murakkab kommunikativ hodisa sifatida belgilaydi. "Diskurs" tushunchasining ta'rifi tilshunoslik, antropologiya, adabiyotshunoslik, etnografiya, sotsiologiya, sotsiolingvistika, falsafa, psixolingvistika kabi bir qator ilmiy fanlar doirasida talabga ega bo'lganligi sababli sezilarli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Va "Diskurs" atamasining noaniqligi va uning gumanitar bilimlarning turli sohalarida qo'llanilishi ushbu tushunchaning mazmuni va mohiyatini talqin qilishda turlicha yondashuvlarni keltirib chiqarishi tabiiydir.

Diskurs tahlili tilni jumla darajasidan yuqori, matn va suhbatning katta birliklariga qarab o'rganadi. U foydalanish kontekstlari ma'noni qanday shakllantirishini va so'zlar o'rtasidagi munosabatlar qanday qilib izchillikni yaratishini tushunishga intiladi. Diskurs yozma matnlarni ham, turli janr va sohalarda transkripsiyalangan nutqni ham qamrab oladi. Nutqning ba'zi asosiy ta'riflariga "vaziyatlarga kiritilgan" tildan foydalanish kiradi, "ishlatilayotgan til" va "jumla ustidagi til". Diskurs tahlili ishtirokchilar, maqsadlar, mavzular, so'zlar orasidagi uyg'unlik va muvofiqlik kabi omillarni hisobga oladi. U tilni ijtimoiy va madaniy hodisa sifatida tan oladi.

Nutqni o'rganish 1960-yillarda tilshunoslar alohida jumladan tashqarida tildan foydalanishni o'rganishni boshlaganlarida paydo bo'ldi. Dastlabki ta'sirlarga sotsiolingvistika, aloqa etnografiyasi va suhbatni tahlil qilish kiradi. 1970-yillarda M. A. K. Halliday tomonidan ishlab chiqilgan tizimli funksional tilshunoslik nutq semantikasi va janrlarini tahlil qildi. Nutqni tahlil qilish falsafa, semiotika va adabiyot nazariyasidan ham kelib chiqqan. 1980-yillarga kelib u o'zini tilshunoslik va tegishli ijtimoiy fanlarning asosiy subfedrasi sifatida namoyon qildi. Bugungi kunda nutqni tahlil qilish turli xil nazariy asoslar va metodologiyalarni qamrab oladigan fanlararo ish bo'lib qolmoqda.

Zamonaviy nutq tahlili turli xil yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ba'zi izlanuvchilar yaxlit qurilmalar, burilish naqshlari va nutq harakatlari kabi mikro darajadagi xususiyatlarni o'rgansalar. Boshqalar esa butun matnlar va janrlarni tahlil qilib, makro darajadagi ko'rinishga ega bo'lishga intiladilar. Suhbatni tahlil qilish o'zaro munosabatlarning tarkibiy tashkil etilishi va ketma-ket xususiyatlariga qaratilgan. Tanqidiy nutqni tahlil qilish siyosiy va ommaviy axborot vositalarida kuch dinamikasi va mafkurasini o'rganadi.

Kognitiv yondashuvlar nutqni qayta ishlashni aqliy modelning qurilishi sifatida ko'radi. Korpusga asoslangan usullar katta elektron saqlangan matnli ma'lumotlar bazalaridan foydalanadi. Multimodal diskurs tahlili tildan tashqari vizual, audio va fazoviy jihatlarni ham ko'rib chiqadi. Feministik va tanqidiy yondashuvlar gender, etnik kelib chiqish va ijtimoiy adolat nuqtai nazarini keltirib chiqaradi. Yondashuvni tanlash tadqiqot savollariga va nutq ma'lumotlarining xususiyatiga bog'liq.

Shunga qaramay, aytish mumkinki, turli soha olimlarining sa'y-harakatlari tufayli hozirgi kunda nutq nazariyasi zamonaviy ilm-fan taraqqiyotida integratsiyaning umumiy tendentsiyasini aks ettiruvchi mustaqil fanlararo soha sifatida shakllanmoqda. Mustaqil fan sohasiga aylana boshlagan zamonaviy nutq nazariyasi paydo bo'lishidan oldin ham faqat XX asrning 60-yillari o'rtalarida bu atamani aniqlashga urinishlar bo'lgan. Diskurs so'zi frantsuz tilida "eski" ma'noga ega va dialogik nutqni anglatadi. XIX asrda bu atama polisemik edi: 1860 yildagi Yoqub Vilgelm grimning "Deutsches Verterbuch" nemis Tili lug'atida,

"diskurs" atamasining quyidagi semantik parametrlari ko'rsatilgan:

- 1) dialog, suhbat;
- 2) nutq, ma'ruza.

Ushbu yondashuv tilshunoslik deb nomlangan ko'plab tadqiqotlar doirasida nutq nazariyasini shakllantirish jarayonida xarakterli edi. Bu tilshunoslik izolyatsiya qilingan gapni (jumlan) o'rganishdan tashqariga chiqib, sintagmatik zanjirni tahlil qilishga o'tgan davr edi. Matnni tashkil etuvchi so'zlar, ularning tarkibiy xususiyatlari to'liqlik, yaxlitlik, izchillik va hokazolar.

Matnni o'rganishga bo'lgan qiziqish istak tufayli edi va tilni ajralmas aloqa vositasi sifatida ko'rib chiqish, tilning matn orqali amalga oshiriladigan inson faoliyatining turli jihatlar bilan aloqalarini chuqurroq o'rganish lozim bo'lgan. Matn tilshunosligining inson muloqotining mohiyati, shart-sharoitlari va shartlari haqidagi fan sifatida jadal rivojlanishi til tilshunosligidan nutq tilshunosligiga burilish yasadi, aloqa harakatiga e'tiborni kuchaytirdi. Eng boshidanoq, izchil nutq matnini tashkil qilishni o'rganadigan tadqiqotlar doirasida tadqiqot ob'ektining terminologik ta'rifi, shuningdek, matnning o'zini o'rganadigan tilshunoslik sohasi bilan bog'liq tortishuvlar mavjud bo'lgan.

Dastlab ko'plab olimlarga paydo bo'lgan "matn tilshunosligi" atamasi unchalik muvaffaqiyatli emas edi va ba'zi lingvistik asarlarda izchil nutq matni nutq deyilgan. "Diskurs "atamasining polisemikligi" T. M. Nikolaeva tomonidan matn tilshunosligi atamalarining qisqa lug'atida "qayd etilgan:" Diskurs – bir qator mualliflar tomonidan

deyarli omonim bo'lgan ma'nolarda ishlatiladigan matn tilshunosligining qadri atamasi.

Ulardan eng muhimi:

- 1) izchil matn;
- 2) matnning og'zaki-so'zlashuv shakli;
- 3) dialog;

Nutq nazariyasining paydo bo'lishi til fanining rivojlanishida ilgari ketishni belgiladi va tadqiqotchilarga eng qiyin vazifani qo'ydi - nutqning lingvistik tavsifini berish. Matn tilshunosligi doirasida vujudga kelgan nutq nazariyasi hech qachon o'z aloqasini yo'qotmagan, lekin izchil ravishda tadqiqot mavzusini farqlashga, "matn" va "nutq" tushunchalarini farqlashga o'tdi. Masalan, V. G. Borbotkoning ta'rifiga ko'ra, nutq – bu matn, ammo tilning kommunikativ birliklaridan-jumlalar va ularning birlashmalaridan doimiy semantik aloqada bo'lgan katta birliklarga iborat bo'lgan matn, buni butun shakllanish sifatida idrok etishimizga imkon beradi. Borbotko matn til materiali sifatida har doim ham izchil nutq, ya'ni nutq emasligini ta'kidlaydi. Matn nutqdan ko'ra umumiyroq tushunchadir. Nutq har doim matndir, ammo buning aksi to'g'ri emas. Har bir matn nutq emas. Nutq-bu matnning alohida holati. Zamonaviy tilshunoslikda nutq noaniq talqin qilinadi. Nutqni aniqlashga bir necha yondashuvlar mavjud.

1. Kommunikativ (funktsional) yondashuv: nutq og'zaki muloqot (nutq, foydalanish, tilning ishlashi) yoki dialog yoki suhbat sifatida, ya'ni, bunday pozitsiyani hisobga olmaydigan vaziyatdan farqli o'laroq, dialogik nutqning bir turi yoki ma'ruzachi pozitsiyasidan nutq sifatida foydalanish. Kommunikativ yondashuv doirasida "nutq" atamasi "uning predmeti, ob'ekti, joyi, vaqti, yaratilish (ishlab chiqarish) sharoitlari nutq so'zlaydigan ma'lum bir belgi tuzilishi" deb talqin etiladi.

2. Strukturaviy va sintaktik yondashuv: matn parchasi sifatida nutq, ya'ni ta'lim jumla darajasidan yuqori (super-frazeologik birlik, murakkab sintaktik butun, paragraf). Nutq deganda bir-biri bilan semantik aloqada bo'lgan ikki yoki undan ortiq jumlar tushuniladi, izchillik esa nutqning asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

3. Tarkibiy va stilistik yondashuv: nutq so'zlashuv nutqining matnli bo'lmagan tashkiloti sifatida, qismlarga noaniq bo'linish, assotsiativ aloqalarning ustunligi, spontanlik, situativlik, yuqori kontekstuallik, stilistik o'ziga xoslik.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, nutq tushunchasi tahlil birligini ajratilgan jumladan ishlatilayotgan tilga o'tkazish orqali zamonaviy tilshunoslikka chuqur ta'sir ko'rsatdi. Diskurs tahlili kengaytirilgan matnlar va suhbatlarning mikro darajadagi xususiyatlarini ham, makro darajadagi tashkil etilishini ham ko'rib chiqadi. Bu barcha tillardan foydalanish ijtimoiy, madaniy va interaktiv kontekstlarga kiritilganligini tan oladi. Fanlararo soha sifatida nutqni tahlil qilish odamlarning munosabatlari, faoliyati va bilim tizimlarini qurishda tilning rolini tushunish uchun yangi asoslar va metodologiyalarni ishlab chiqishda davom etmoqda. Suhbatni tahlil qilish, tanqidiy savodxonlik va tillarni o'qitish pedagogikasi kabi amaliy sohalarda markaziy o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nikolaeva T. M. *Tilshunoslik atamalarining qisqacha lug'ati*. - M.: Taraqqiyot, 1978 - 480 b.
2. Borbotko V. G. *Nutq nazariyasi elementlari*. - Grozniy: Chechen-Ingush davlat universiteti nashriyoti, 1981. - 113 p.
3. Karasik V. I. *Diniy nutq // Til shaxsiyati: muammolari lingvokulturologiya va funksional semantika: Ilmiy tr- to'plami Volgograd: Peremena, 1999. - 5-19-betlar.*
4. Greimas J., Maldidier D. *Yangi izohlash usullari yoki nutq tahlili nuqtai nazaridan ma'no muammosi haqida // Ma'no kvadraturasi*. - Moskva: Taraqqiyot, 1999. - 124-136-betlar.
5. Orlov G. A. *Zamonaviy ingliz nutqi*. - Moskva: Oliy maktab, 1991. - 240 p